

TÜRKİYEDE 1980 SONRASI KADIN HAREKETİNİN SİYASAL TEMELLERİ ve “İKİNCİ DALGA” UĞRAĞI

Betül KARAGÖZ*

Türkiye’de 1980 sonrasında yaşanan toplumsal-siyasal değişimde, dikkat çekici bir biçimde kadın hareketleri yoğunluk kazanmıştır. Osmanlı Devleti’nin son döneminde görülen Birinci Dalga Kadın Hareketi’nden onlarca yıl sonra, İkinci Dalga Kadın Hareketi ortaya çıkmış ve Türk kadınlarının uzun sessizliği bozulmuştur. İkinci Dalga uğrağı, ulusal ve konjonktürel koşulların bir yansıması olarak belirmiştir. Ancak dönemin toplumsal mobilizasyonunu biçimlendirmeye dönük ulusal hareketler içinde oldukça önemli bir yer edinmiştir.

Anahtar kelimeler: Kadın Hareketi, Feminizm, İkinci Dalga, Kadın Hakları, Toplumsal Hareketler.

Toplumsal-siyasal tarih içinde, kadın hareketleri ve özellikle Feminizm, bir ütopya olarak canlanmıştır. Ne kadar haklı gerekçeleri bulunursa bulunsun feminizm, başlangıçta gerçek ötesi bir toplumsal süreç olarak belirmiştir. Kadınların, 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi’nden beklentileri, feminizmin ilk büyük ütopyası sayılmaktadır; çünkü kadınların mülk edinme hakkına erişebilecekleri, vergi ödeyebilecekleri ve erkeklerle eşit bir şekilde temsilciler seçebilecekleri gibi beklentiler henüz yalnızca büyük bir ütopya idi. O yıllarda hiçbir etki bırakmayan bu haklı kadın talepleri, sonraki dönemlere izlenecek ışık olmaktan öteye gidememiştir. Kadınlar, daha uzun yıllar *ikincil yurttaş* olarak kalmış, Avrupa’da bilimsel devrimler yaşanırken bile, akademinin dışında tutulmuşlar, hatta keşfettikleri doğa yasaları ve bilimsel kuramlar, onların kendi adları ile yayımlanamamıştır.

Abigail Adams, Birleşik Devletler Başkanı olan kocasına, “*hanımları düşünün*” ricasında bulunur, ama Başkan hiçbir şey yapmaz ya da yapamaz. Kadınlar bu sözlerin ardından, tam bir buçuk yüzyıl boyunca oy verme hakkı için mücadele etmek zorunda kalırlar. Oy verme hakkının sağlanması, yeni mücadelelerin başlangıcı olur. Geçen yüzyıllarca zamana karşı, bütün ütopyalar gibi kadınların en insani özgürleşme hareketi bile, tam olarak yerine getirilmemiş, kültürden kültüre, ülkeden ülkeye durmadan yeniden konuşlandırılan ve kimi özgül hedeflere

* Dr. (Kültür ve Sanat Bilimleri - Siyaset Bilimi) betulkaragoz@yahoo.com

* Bu makale, Hocam Prof. Dr. Serpil Sancar’a ithaf edilmiştir BK.

erişildiği ölçüde de sınırları hep daha yeni gerekliliklere doğru genişleyen arzuların bir ufkuna dönüşmüştür. Bu mücadelenin özgün retoriği her zaman “*ayrılmaz, ama eşitiz*” olmuştur.¹ Kessler, 1836-1919 yılları arasında kadınlar tarafından yazılıp, sonra unutulmuş olan ütopyacı metinlerden oluşan bir derlemenin önsözünde şu satırları yazıyor: “*Eğer feminizm olayında, mevcut düzendeki eksik olan değerlerin ifadesini arayacak olursak, işte o zaman feminizm gerçek bir ütopya olur.*” Evet feminizm ütopyacı bir uzam olarak başlamıştır, ama mücadele sürecinde ütopistik bir çehreye, yani içinde gerçeğin aydınlığının hissedilebildiği bir gerçekliğe dönüşmüştür.

Bugün birçok görüşe göre, siyasetten dışlanmış, ev hayatının küresi içine itilmiş olan kadınların yönetim mercilerine sızıp, evin örgütlenmesinden yaşamın örgütlenmesine ve dahası devletin örgütlenmesine doğru ilerleyişleri, sanki türün yeniden keşfi ve hatta modern dönemlerin asıl büyük olayı sayılabilir. Bunu “cinsiyetlerarası mücadeleler” (cinsiyetlerarası savaş) dönemi olarak gören kimi yaklaşımlar açısından, modern çağların en belirgin özelliklerinden biri, “*Büyük Hukuk Muharebesi*”² diye adlandırılan, kadınları minör ve aşağı varlıklar haline getiren cinsiyetlerarası farkın, ayrımcı kurumsallaşmasının önüne geçilmesi hareketidir.^{3/4} Zaman içinde değişen iktisadi ve toplumsal koşullara bağlı olarak tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de, “ahlâkçıl” ve “anacıl” kadın modeli, yapısal ve konjonktürel koşulların biçimlendirdiği ve bilinçlendirdiği “yeni kadın” tipine uymaz hale gelmiştir. Bunun ilk dönüştürücü etkisi “*Birinci Dalga Kadın Hareketi*” olarak Osmanlı Devleti’nin son döneminde görülmektedir.

Genç Cumhuriyet, Osmanlı’dan devraldığı mirası, kadınlar için bir “devrim” söylemiyle öne çıkarırken, aslında kadınlara ifade ve

¹ Michéle Riot-Sarcey, Thomas Bouchet ve Antonie Picon, *Ütopyalar Sözlüğü*, (Çev.Turhan Ilgaz), Sel, İstanbul, 2003, s. 81.

² Margaret Fuller’in 1842 yılında yazdığı, Kuzey Amerika’da yayımlanan denemesinin adı.

³ Sarcey vd., a.g.k., s.81.

⁴ Feminizm tarihini incelediğimizde, Batı ülkeleri başta olmak üzere bir toplumsal olgu olarak kadın hareketinin, ülkeden ülkeye farklı mücadele araçlarına ve koşullarına sahip olduğunu görürüz. Ancak genel anlamda ele alındığında uzmanların ortak görüşü şudur: 1950’lere kadar kadın hareketi tam anlamda doyurucu sonuçlar ortaya koyamamıştır. 1950’li yılları da bu anlamda uğurlu yıllar olarak saymak mümkün değildir. 1960’ların toplumsal hareketi kadın hakları açısından uygun zaman sayılsa bile, bir tek “direniş” yeniden güç kazanabilmiş, gerçekte “oyuna getirilmiş” bir kadın modeli yaratılmıştır (bkz: Ruşen Çakır, *Direniş ve İtaat*, Metis, İstanbul, 2000). 1970’li yıllar, bilim-kurgu, edebiyat ve sinemada, “spekülatif hayal gücü feminizmi”nin, hegemonik başarısı ile belirginleşir. Girişilen bunca büyük çabaya karşın iktidarın ortak sahiplenimi henüz tam gerçekleşmemiştir.

eylem özgürlüğü bile tam anlamıyla teslim edilmiyordu. Buna karşın, Cumhuriyet'in bütün zorlukları aşacak gücüne duyulan iman, 1980'lere kadar ciddi bir biçimde bozulmamıştır. Ancak 80'lere gelindiğinde, ulusal ideolojinin sorgulanması, resmi söylemin sorgulanması ve aynı zamanda etki gücü kısılan sosyalist hareketin sorgulanması, "*İkinci Dalga Kadın Hareketi*" olarak yeni bir uğrak yaratmıştır. Başka bir açıdan bakıldığında, "Kurtuluş"ta buluşamayanların "Kaygı"da birleşmesi gerçekleşmiştir. Toplumsal Kaygı'nın kurucu-oluşturucu özü, bireysel, toplumsal, etnik, ulusal, evrensel, öznesel ve cinsel çoklu temalardan oluşan bir "kimlik" sorununu arkasında taşıyarak, ideolojiler üstü ya da ideolojilerden görece özerk, yeni bir uzam ve zaman oluşturmayı kısmen mümkün kılmıştır.

KADIN HAREKETİNDE "İKİNCİ DALGA" UĞRAĞIN ARKAPLANI

1980'lerin başında Türkiye'de ortaya çıkan kadın hareketinin "İkinci Dalga" uğrağını, dönemin siyasal, ekonomik ve toplumsal koşulları içinde değerlendirmek gerekir. 80'lerin nicel ve nitel koşullarının, genel olarak kadın hareketlerinin nedenleri ve sonuçları üzerinde etkili olduğu açıktır. Bu bağlamda İkinci Dalga Kadın Hareketi'ne geçmeden önce, 80'lerin genel profiline bir göz atmak uygun olacaktır:

Kuşkusuz 1980 sonrası, kadın hareketlerinin içinde filizlendiği siyasal ortamın, bir yandan liberal özgürlükler vaadi ile bireyi sözde özgürleştiren, diğer bir yandan ise söylemsel olarak baş taçı ettiği bireyi, pratikte her türlü baskıya boyun eğmeye zorlayan çelişkiler örüntüsü olduğu reddedilemez. Bu da aslında, toplumun maddi temelini oluşturan iktisadi koşullar ile üstyapıyı biçimlendiren toplumsal koşullar arasındaki diyalektik ilişkiyi açıklamaktadır; yani ekonomik altyapının ideoloji, toplum, kültür ve siyaset ile etkileşimini göstermektedir. 70'lerden 80'lere evrilen olgusal tarih, elbette 1970'lerde kapitalizmin içine düştüğü krizi ve aynı zamanda bu krizden kurtulmanın stratejilerini barındırmaktadır. Kapitalist devletin karşılaştığı büyük krizi aşma projesi olarak gelişen yeni düzenlemeler (*Yeni Dünya Düzeni*), para politikalarındaki önlemlerin sınırlarını aşmıştır. Yaşamın hemen her alanına yayılan bu yeni düzenlemeler, küresel sisteme geçişi sağlayabilecek koşulların yaratılmasında belirleyici olmaya başlamıştır. Yeni Dünya Düzeni'nin ve bu bağlamda birikim rejimindeki küresel yöneli-

min, öne çıkardığı ekonomik önlemler ve yeni-liberal ideolojik söylem, Türkiye'nin siyasi-iktisadi ve toplumsal koşullarına da yansımıştır.⁵

Böylece 1980'lerin dünya konjonktüründe küresel düzenlemelerin öne çıkmasıyla, Türkiye'de de iktisadi ve siyasi sürecin değişmesi gündeme gelmiştir. İktisadi yenilenmenin ilk adımı ise, sözde talep ettikleri ücretlerin enflasyonu azdırdığı gerekçesiyle, sendikaları etkisizleştirme girişimi olarak başlatılmıştır. Ardından ne pahasına olursa olsun, dünya kapitalizmi ile Türkiye pazarını buluşturma ve kapitalist gelişme yolunda iktisadi faaliyetleri dışa açma, devletin ekonomideki ağırlığını azaltarak özel girişimciliği ve özelleştirmeleri teşvik etme, hatta kamu kuruluşlarını pazar koşullarına göre çalışır hale getirme önlemleri olarak devreye sokulmuştur. 24 Ocak kararları da, bu konudaki kararlılığının bir göstergesidir. Aslında sendikaların sorun oluşturmayacağı bir ucuz emek cenneti ile birlikte, dışa açık ve kamunun ağırlığından kurtulmuş bir gelişme dinamiği hedeflenmiştir. Berksoy'a göre bu, kapitalizmin yeniden kendisini üretebilecek güce kavuşması için gerekli olan bir operasyondur. Ama operasyonun boyutu, her zaman olduğu gibi, ekonomi ile sınırlı kalmamış, siyasal ve toplumsal dönüşümü de beraberinde getirmiştir; çünkü öngörülen birikim modeli, maliyetini çalışanların ve halkın yükleneyeceği yeni bir modeldir. Toplumun onayı, "rıza" ile ya da "zor" ile alınmak zorundadır. Zaten bu toplumsal onay sorunu da, 1980 Eylül'ünde, askeri bir müdahale ve otoriter rejim ile aşılmıştır.^{6/7}

24 Ocak 1980 kararları, 26 Nisan 1994 kararlarına ve hatta 2001 krizine doğru giderken, çekilen onca sıkıntıya karşın 80'ler ve 90'lar

⁵ 70'li yıllar, dünya ekonomisinin kriz yıllarıdır; Türk ekonomisi açısından da böyle olmuştur. Büyük ekonomik krize, yapay koalisyonlar ve cephe hükümetleriyle yürütülmeye çalışılan bir siyasal ortamda yakalanan Türkiye'de, krizin tüm çıplaklığıyla yansıtılmasından kaçınılmıştır. Tersine "Büyük Türkiye" sloganının arkasına gizlenen yapay bir kalkınma hamlesi sürekli gündemde tutulmuştur. Bunun sonucu, giderek her şeyi örtbas eden bir anlayış gelişmiş ve giderek teröre teslim olan bir siyasal kargaşa, kaynaklarını sifıra kadar tüketmiş güçsüz bir ekonomi, ezen ve ezilen toplumsal sınıflar-tabakalar oluşmuştur. 70'li yılların sonunda, siyasal ve ekonomik düzen kendini yeniden üretebilecek dinamizmi bütünüyle yitirmiştir. Bu koşullarda toplumsal yapı da, teslimiyetçi bir boyun eğme ile teröre varan şiddet arasında hareketsiz kalmıştır. Kuşkusuz bu durum kapitalizmin önemli bir tıkanma noktasını ve topyekun bir krizi simgeliyor. Bkz: Taner Berksoy, "Son On Yılda Ekonomik Gelişme, Kültür ve Sanat," *Varlık Dergisi-Türkiye Dosyası 1980-1990*, S. 993, 1990, s. 8.

⁶ a.k., s. 9.

⁷ Bu konuda ayrıca bkz: Korkut Boratav, "Yabancı Sermaye Girişlerinin Ayrıştırılması ve Sıcak Para," *İktisat Üzerine Yazılar-II*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 17-30, Bilsay Kuruç, "Ücretler ve Kârlar Üzerine," *İktisat Üzerine Yazılar-I*, İletişim, İstanbul, 2003, s.31-68 ve A. Suut Doğruel ve Fatma Doğruel, "Türkiye'de Büyüme ve Makroekonomik İstikrar," *İktisat Üzerine Yazılar-II*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 401-28.

boyunca, ekonomide göze görünür somut bir iyileşme gerçekleşemez. Öte taraftan gerçek bir toplumsal düzelme sayılırsa bireysel, grupsal ve etnik terör devlet baskısı altında kaybolmaya yüz tutar. Liberal söylem, bu koşulları bir fırsat olarak yakalar ve yanına dinsel söylemi de alarak yeni bir “politize” süreç başlatır. Askeri müdahale ile hız kazanan bu yeni dönem, her bakımdan Yeni Dünya Düzeni’nin ağırlığının hissedildiği yeni bir dönemeçtir. Batı’da Reagan ve Thatcher tarafından “seçeneksiz” ilan edilen neo-liberal kutsamaya, askeri rejimin seçimiyle gelen Turgut Özal da katılır.⁸ Yeni-sağ ve muhafazakar dalganın yükselişe geçtiği ve sol seçeneğin hasara uğradığı bu geçiş döneminde, Batı dünyasında Refah Devleti’ne duyulan tepkinin artması, sola duyulan güvenin azalması yeni-sağ hegemonik bir güce dönüştürürken, tüm dünyada toplumsal yapıdaki bastırılmış ve hapsedilmiş kürecikleri kırmıştır. Washington’dan yayılan *tek bir küre altında buluşma* vaadi, siyasal egemenlik ve hegemonya kavramıyla birlikte demokrasi, çoğulculuk, özgürlük, eşitlik ve hak olgusunu tartışmaya açmıştır. Düzenin yenilenmesi girişiminin birincil amacı gerçekte, kapitalist devletin krizini aşmaktır.⁹

Kuşkusuz Türkiye’deki Özal’lı neo-liberal söylemin temel amacı da aynıdır, yani kapitalizmin krizini aşmaktır. Bu uğurda iktisadi göstergelerin düzenlenmesi ile yetinmeyip, toptan bir *yeni düzen* dayatması öne çıkarılmıştır. Yeni bir düzen kurabilmek için gereken toplumsal rıza da, neredeyse neo-liberalizmin yasasına dönüşen bir stratejiye bağlı olarak iki aşamada sağlanmaya çalışılmıştır: Toplumu önce depolitize etme, sonra politize etme stratejisi; yani “kurulu” düzene karşı kayıtsızlaştırma ve uzaklaştırma, ardından da aynı toplumu yeni bir “kurucu” düzenin parçası haline getirme. Ancak yeni düzenin koşullarının kapitalizmin çıkarlarına göre belirlenmesi esastır. Bu nedenle liberal söylem, 80’lerin başında ilk önce, yönetimin egemen kılmaya çalıştığı ideolojiyi oluşturmuştur. Sendikalar, dernekler, üniversiteler, yargı organları, siyasi partiler ve hem sivil toplum kuruluşları hem de demokratik (çoğulcu) kitle örgütleri yeniden tanımlanıp düzenlenmiştir.¹⁰

Bunların bir çoğu ülkenin sorunlu demokratik yapısından kaynaklanan nedenlerden dolayı, zaten sınırlı olan özerkliğini ve/veya etkisi-

⁸ “Başka alternatif yok” (*There is no alternative*) Thatcher’in sözü.

⁹ Betül Karagöz, “Kültürel Çalışmalar Okulu ve Neo- Muhafazakârlık” (Yayımlanmamış) *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi, 2003, s.34-42.

¹⁰ Berksoy, a.g.m., s.10.

ni iyice yitirirken, bazıları arasından (daha önce çok kısıtlı ya da yok denecek kadar az etkiye sahip olan) yeni oluşumlar ve yeni hareketler filizlenmiştir. Bu noktada ekonomik önlemlere rağmen, önlenemeyen enflasyonist ataklar, ardı ardına patlak veren yeni krizler, bozulan gelir dağılımı, iç ve dış borç yükünün artması, işsizliğin dizginlenememesi, ucuz emek gücünün sömürülmesi ve kapitalizmin boş vaatlerinin kurumsallaşması olumsuz bir tablo içinde belirirken, genel amaçlı örgütlenmeler ve yapılanmalardan da özel amaçlı örgütlenmelere ve yapılanmalara geçiş dönemi başlamıştır.

Diğer taraftan kimliklerin yeniden inşası sürecine de geçilen ve gerçekte birçok demokratik-çoğulcu yapıyı etkisiz kılan bu süreç, hiç rastlantısal olmayan nedenlerle kadın hareketini de dalgalandırmıştır. Kadın hareketindeki yükselişin gereklilik koşullarından biri, toplumun yeniden kimliklendirilmesi ise, diğeri de rejimin zor günlerinde egemen sınıfın toplum desteğine duyduğu gereksinimdir. Eski bir siyasi gelenek olarak marjinal gruplar ve sınıflar, zor günlerin vazgeçilmez destekçileri olarak öne çıkarılmakta, zor günler atlattılınca da kolayca unutulmaktadır. 80'lerde, devlet desteğinin uzandığı bir feminizm olgusu ile karşılaşmak, bu yüzden şaşırtıcı değildir. Zaten kısa bir süre sonra, bu destek güçsüz kalmış ve önemi de kadından sorumlu bir bakanlık kurulmasına rağmen oldukça zayıflamıştır.

1980'lerin feminizmi askeri rejimle doğmuş, neo-liberal bireyci söylemle desteklenmiş, epeyce bir yol almış, ama toplumun geneline yayılamamış ve o yıllarda toplumsallaşmamıştır.

Öte taraftan, Paris'teki 1968 rüzgarının, bu topraklara biraz gecikerek getirdiği özgürlük-eşitlik ve adalet kokusu, toplumdaki hem klasik, hem de organik aydınlara iyice sinmiştir. Sonuçta, Türkiye'deki İkinci Dalga Kadın Hareketi, ekonomik krizin tetiklediği "yeni düzen" kurma girişimi içinde yaşam alanı bulabilmiş bir harekettir ve 80'lerdeki toplumsal mobilizasyon atağında çok önemli iz bırakmıştır, hatta "Birinci Dalga Kadın Hareketi" diye bilinen Osmanlı Kadın Hareketi'nin ardından, "yeniden uyanış" olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle de "*İkinci Dalga Kadın Hareketi*" olarak tanımlanmaktadır.

TÜRKİYEDE "İKİNCİ DALGA" KADIN HAREKETİ

Son 25 yılın toplumsal gelişmeleri içinde, 1980'lerin başındaki İkinci Dalga Kadın Hareketi saygın bir yer edinmiştir. Hareketin en önemli niteliği kuşkusuz, ideoloji boyutunda ortaya çıkan eğilimlerin

feminizme yansımadır. Feminizmin başlangıçta, ideolojik bir belirlemeyle oluşturulma çabaları, daha sonra kendi amaçları doğrultusundaki, bilinçli bir kadın hareketi için ilk adımlar olmuştur. Türkiye'deki kadın hareketinde, başlangıçta gerçek anlamda amaç ve eylem birliğine varılmamış olmakla birlikte, dinsel, ideolojik ve etnik motifli yaklaşımların bile, daha uzlaşmacı bir tutum içine girerek 2000'lerdeki "kadın hareketi" ve "kadın sorunu" olgusu etrafında buluşmaya niyetli, hatta istekli olmaları dikkat çekici bir gelişmedir. Oysa daha bundan yirmi-beş yıl kadar önce, "İstanbul ve Ankara'daki bazı evlerde bir takım kadınlar toplanmaya başlamışlardı. Kadınlar bu toplantılarda, politika yaptıklarını ileri sürüyorlar; buralarda tartıştıkları "özel" meselelerin, "politik" olduğunu savunuyorlardı. Özel alanla kamusal alanın birbirinden koparılıp, birbiriyle karşıtlık içinde tanımlanmasını sorgulayan "feminist eleştiri" ışığında, kendi hayatlarını anlamaya ve tahlil etmeye girişmişlerdi."¹¹

Savran, kadınların kendi özel alanlarında yaşadıklarına ve toplumda "kişisel" olarak nitelendirilen kimi sorunlarınsa, aslında bütünlüklü bir egemenlik sistemine ait olduğuna dikkat çekiyor. Zaten 1980'lere damgasını vuran eğilim de, tam bu yönde başlamıştır; kişiselliğin yanında kimi duygusal, psikolojik, ideolojik, etnik, ulusal, dinsel çerçeveler içine alınarak, bir anlamda hegemonik tarzda doğallaştırılan toplumsal cinsiyetin ve kadın kimliğinin, yeniden tanımlanarak yaratılan hegemonik yapay doğallıktan koparılması ve ayrılması girişimidir. Böylece "normatif" kabul edilenin sorgulanması üzerinden, erkek baskısının ve hatta erkek rejiminin sorgulanmasının yolunu açarak, önüne geçmek hedeflenmiştir. Özel alana ait görünen sorunların, kamusal alanın içine çekilmesi girişimi olarak simgeleştirilmiştir. Tam da bu noktada Savran, özel alan/kamusal alan ikiliğinin bugün bile, feminist politika yaparken kritik bir önem taşıdığını vurgulamaktadır.¹² İkinci Dalga Kadın Hareketinin devindirici iç dinamizmini, özel alana hapsolmüş kadınların, kamusal alana yönelmesi oluşturmuştur. O yıllarda siyasal İslam'ın bile, kadınları örterek, yani denetleyerek (de olsa) kamusal alana çıkartma gibi bir misyon yüklediği görülmüştür.¹³

¹¹ Gülnur Acar Savran, "Özel/Kamusal, Yerel/Evensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru," *Praksis*, S. 8, 2002, s. 255.

¹² *a.k.*, s.256.

¹³ Bu görüşün tam tersini, yani tesettürün kadınları toplumdaki kamusal alandan soyutladığını iddia eden görüşler de söz konusudur. Bu konuda bkz: Aynur İlyasoğlu, *Örtülü Kimlik*, Metis, İstanbul, 2000, Çakır, *a.g.k.* ve Savran, *a.g.m.*, s. 255-306.

Kadınların artık “kamusal özne” olma istemlerinin arkaplanında, kendi özel beklentileri ve sorunlarının çözümüne yönelik çabaları kadar, bir de askeri rejimin toplumun görece militan ya da politize olmuş erkeklerini çeşitli gerekçelerle etkisizleştirilmesi, örneğin içeri alması bulunmaktadır. Erkeklerin etkisizleştirildiği siyasal mücadele alanı, bu erkeklerin eşleri, sevgilileri, kız kardeşleri ve arkadaşları tarafından doldurulmuştur. Fakat bu “eş” kimliğine de sahip çoğu kadın, klasik ideolojik sınırların ötesine geçmiş, ideoloji ile kadın hareketini eklemleme yoluna giderek “*Feminist Eleştiri*” ya da “*Eleştirel Feminizm*” biçiminde yeni bir yaklaşım üretmiştir. Böylece bu kadınlar, Gramscici bir yorumla, üstyapı sorunlarında “geleneksel aydın” formunun pek de dışına çıkamayan eşlerinin, kardeşlerinin, erkek arkadaşlarının yerine, yeni bir “organik aydın” rolüne soyunmuşlardır. Bunu yaparken de, asla salt erkek-kadın düalizmi üzerinden gitmeyip, kadın meselesinin altyapı-üstyapı ve derinyapı (psiko-sosyal koşullar) ile ilişkilerini, mutlaklaştırmaktan kaçınarak eleştiriye, sorgulamaya ve hatta yargılamaya başlamışlardır. Bunun sonucunda siyasal İslam’ın yanında, ilk defa Kemalist ideolojinin kadın algısına karşı yeni bir eleştirel tavır ortaya konmuştur. Tekeli’ye göre 1980’lerde, seçkin kadınlara özgü ve onların zaten alışılmış olan başarı grafiği -artık kendi kalıbından taşmış- genel sınırları zorlamaya başlamıştır.^{14/15}

Ömer Çaha, 1980’li yılların en radikal ve en sıra dışı söylemlerinin feminist gruplardan geldiğini öne sürüyor: “*Türk kültüründeki mevcut kurumların tümünü reddeden feminist gruplar gerçekte Türkiye’de yeni bir sayfa açtılar. Sadece kadınla ilgili mevcut politikaları değil, aynı zamanda Türk kültüründeki toplumsal dayanışmanın temeli kabul edilen aileyi ve aile ile ilgili değerlerin kaynaklandığını iddia ettikleri*

Ayrıca burada “kadınları örterek” sözü ile cemaatçi anlayışlar kastedilmektedir, kadınların kendi hür iradeleri dışında zorla başlarının kapatıldığı değil.

¹⁴ Şirin Tekeli, “1980’ler Türkiye’sinde Kadınlar”, *Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İstanbul, İletişim, 1995, s.18.

¹⁵ 1980’lerin sosyalist seçkin kadınları, 1968 sonrasında coşkuyla taraftar olunan feminist hareketi, sol grupların bir “kurtarıcı” olabileceği inancıyla, Marksist ideoloji çerçevesinde yapılandırmışlardır. 1980 askeri darbesinin Marksist sola getirdiği ağır koşullar, Marksist ideolojiyi kısıtlarken; sessiz bir güç olarak feminizmin, Marksizm içinde gelişmesine yol açmıştır. Tekeli, bu durumun, Marksizm içindeki “evrimleşme”nin sonucu doğduğunun da ileri sürüldüğünü; böylece 12 Eylül’ü bir fırsat olarak değerlendiren kadınların, erkek hegemonyasını kırdıklarını; bundan dolayı da “Sol-Feminizm” hareketinin “*Eylülist*” olarak damgalandığını belirtiyor. Bkz: Tekeli, a.g.m., s.33.

*patriarkal sistemi eleştirdiler.*¹⁶ 1980'lerin feminist kadınları sadece eleştirmekle yetinmeyip, "Türk toplumunun minyatürü olarak kabul edilen ve Cumhuriyet'in resmi politikasında da bu şekilde yer alan aile kurumunu sarsmaya dönük eylemlerle, resmi ve geleneksel yapıların aralarındaki köprüleri tümüyle attılar. Bu da asıl olarak, "*milletin ve devletin eleştirisi*"¹⁷ anlamına geliyordu. 1980 kadın hareketi devletin, sivil toplumu ve çoğulcu kitleyi yeniden tanımlamaya çalıştığı bir dönemde, devlet alanında yankı bulmuş ve yeni bir sivil toplum oluşum modeline dayanak olarak düşünülmüştür.

Birçok görüşe göre de, 1980 kadın hareketini öne çıkaran etmenlerden biri, kadınların yeni sivil toplum yapılanması içindeki konumlarıdır. Tekeli bu dönemi, kadın hareketinin eyleme dönüşmesi sürecinin başlangıcı olarak sayar. Tekeli'ye göre, Birinci Dalga kadın hareketinden sonra 1970'lere kadar süren sessizlik ya da "Gizli Hazırlık", 70'lerin ortalarında "Uyanış"a yol açmış, 80'lerde gelişen "Meşruluk Anlayışı"nın ardından, İkinci Dalga Kadın Hareketi olarak belirmiştir.¹⁸ Nilüfer Göle'ye göre ise aslında, 1980 sonrasında "*Türkiye'de politik kültür değişmiştir. Bu değişim, politik yaşama getirilen kısıtlama ve yasakların etkileriyle açıklanamaz. Dahası 80'lerdeki bu değişimin boyutları, siyasi sistem ve partilerin sınırlarında kalınarak değil, ancak toplum açısından bakıldığında anlaşılacaktır; çünkü politik kültürün yenilenmesinde partilerin olduğu kadar, toplumsal aktör ve hareketlerin de etkisi vardır... Çok kimsenin ileri sürdüğü gibi 80 sonrası, "apolitik" anlayışın geliştiği bir dönemdir... Bunda da, toplumsal hareketler belirleyici rol oynamıştır.*"¹⁹

Çok uzun bir aradan sonra yeniden gelişen feminist hareket, aynı zamanda küresel değişim koşullarının bir yansıması olarak da biçimlenmiştir. Bu nedenle Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki "yerli feminizm" ve "ulusal feminizm" olgusu, 80 feminizminde ortaya çıkmamıştır. Yerel sorunlar küresel bir bakışla ve evrensel bir söylemle irdelenmiştir. Bu eğilim, dönemin neo-liberal anlayışı olarak feminizme de yansıyan "küresel düşün, yerel davran" (*think globally, act locally*) felsefesinin ürünüdür. Bilindiği gibi 1980'ler, sosyolo-

¹⁶ Ömer Çaha, *Sivil Kadın*, Vadi, Ankara, 1996, s.140.

¹⁷ *a.k.*, s. 140.

¹⁸ Tekeli, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Kurtuluş Hareketinin Gelişmesi," *Birikim*, S. 3, 1989, s. 34-41.

¹⁹ Nilüfer Göle, "80 Sonrası Politik Kültür," *Türkiye Günlüğü*, S. 21, 1992, s. 49.

jik boyutta çok kültürlülüğün ve çok kimlikliliğin tartışılmaya açıldığı, ekonominin değişen çehresine uygun yeni toplum ve yeni insan modelinin belirdiği, demografik-coğrafi hareketin hız kazandığı ve giderek toplumsal-siyasal harekete eklenildiği, yoğun bir göç dalgasının kentleri biçimlendirdiği, yeni iş kollarının ve iş alanlarının, kapitalizmin yayılma olanakları içinde genişlediği, böylece kadınların ev kadınlığından işçi kadınlığa doğru kitlesel boyutta evrildiği “reel toplumsal hareket” dönemi olarak feminizme olanak yaratmıştır.

Bu noktada, feminizmin 1980’lerdeki uğraşının, yalnızca sosyalist feministlerden oluşmadığını, bir başka ana damar olan liberal feministlerin yanında, radikal, etnik, İslamcı ve kültürel feminist akımların da, Kemalist kadın hakları savunucularıyla birlikte, “kadın meselesi” üzerinde odaklandıklarını vurgulamak gerekir. Elbette bu farklı akımlar, farklı söylemlerle öne çıkmıştır. Ayrı akım ve eğilimleri bir ve aynı düşünmek olanaksız olmakla birlikte, genel bir profilden ele alındığında feminizm, bu dönemde kadınları yeni arayışlara yönelmiş, eski kimliklerini sorgulama sürecine sokmuş ve onları yeni bir oluşumun heyecanı içinde bırakmıştır. “*Askeri darbenin hemen ardından spontane biçimde ortaya çıkan feminizm, kısa zamanda bünyesinde çok sayıda yazar, şair, sanatçı, gazeteci ve akademisyen kadını bir araya getirmiştir. Başlangıçta feminizmin çekirdek kadrosunu, genellikle Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde yaşayan ve iyi bir mesleği olan kadınlar oluşturmuştur. Ama kısa zamanda, özellikle üniversite öğrencileri başta olmak üzere, geniş bir kesim arasında yayılmıştır.*”²⁰

1980LERDE ATILAN ADIMLAR ve GERÇEKLEŞENLER

Birleşmiş Milletler’in 1975 yılında ilan ettiği, “*Kadın On Yılı*”nın yol açtığı ortak duyarlılıktan ve Batı’da o yıllarda yükseliş halinde olan kadın hareketinden çok etkilenen akademisyen kadınlar, iç koşulların olanaklılığını değerlendirerek 1980’lerin başlarında, kadın sorunlarını kamuya açık olarak tartışmaya başlamışlardır. Özellikle 1982 ile 1990 yılları arasındaki bilinç yükseltme toplantıları Türkiye’de feminist hareketin ilk amaçlı ve anlamlı eylemi kabul edilmektedir. Aslında, “*1980’lere ilişkin çok sayıda efsane ama az sayıda yazılı belge bulunduğu*” söylenir.²¹ Yine de, 80’lerden miras kalan birçok kavram, karar,

²⁰ Çaha, a.g.k., s. 142.

²¹ Aksu Bora ve Asena Günel, “Önsöz,” *90’larda Türkiye’de Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2002, s.7.

yasa, proje, terim, düşünce, eylem, niyet, tasarım ve oluşum 90'ların feminizmini biçimlendirmekle kalmamış, bugünlere ve hatta daha uzak geleceğe yansımıştır.

1980'ler daha çok duygusal ve coşkulu bir feminizmin başlangıcını oluşturur. Ama aynı zamanda sorgulayıcı bir sürece de geçildiğini gösterir. İlk defa ulusal ideolojiye ve rejime minnetarlık olgusu masaya yatırılmış ve hatta tartışmaya açılmıştır. Kadınların kendi hakları ve özgürlükleri adına, kitleler halindeki mobilizasyonu gündeme gelmiş ve kadın bilinç düzeyinde bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Dahası, kadın meselesi ve kadın hareketi, kadınlara özgü bir sorun olmaktan çıkıp görece erkeklerin desteğini kazanan bir toplumsal soruna dönüşmüştür. Bu bağlamda, sivil toplum kurumlarının yeniden düzenlenmesinde de öncü rolü oynamıştır. Yine ilk defa, "*proje feminizmi*" kavramı öne sürülüp, kadın hareketinin takip edeceği stratejiler ortaya konmaya ve belirlenmeye çalışılmıştır. 1982'de İstanbul'da YAZKO tarafından Gazeteciler Cemiyeti'nde düzenlenen bir sempozyumda ise "feminizm" ilk kez kamuoyu önünde açıkça savunulmuştur. Bu bağlamda, 1982'lere kadar özel alan içine hapsedilen farklılıklar ve farklı görüşler, artık kamusal alana sızmaya başlamıştır. 1960'larda Batı'daki "*özel olan politiktir*" sloganı, böylece 1980'lerde Türkiye'ye taşınmış olur.

Timisi ve Gevrek'e göre, "*ikinci kuşak kadın hareketi olarak tarif edilen 1980-1990 arası, Türkiye'de kadınların toplumsal cinsiyete ilişkin varoluş problemlerinin tartışıldığı, kadın olmanın ve kadınlığın anlamlarının belirginleştirildiği, feminizmin artık bir toplumsal proje olarak ele alındığı, farklılıklarınsa tarif edilebildiği bir dönem olmuştur.*"²² Bu dönem, ev toplantılarından meclis kararlarına yansıyan uzun ve güçlü bir "duyarlılık yaratma" mücadelesini simgeler. Verilen kararlı ve sert mücadelenin direniş araçlarından biri, sokak eylemleridir. Özellikle dayağa ve her türlü şiddete karşı yürütülen imza kampanyaları ile yürüyüşler, hala sürdürülen bu eylemlerin özünü oluşturur. Kamusal alanın ilgisini çekmeyi başaran ve diğer sivil toplum kuruluşlarının da toplantılarla desteklediği kadın eylemlerinin, "*Perşembe Grubu*"nun doğmasına yol açtığını belirtmek gerekir. Bu grup, daha sonra ancak 12 sayı yayımlanabilen "*Yeter*" dergisini, bir alternatif medya aracı olarak çıkarmıştır. *Perşembe Grubu* eylemleri, *Anneler Grubu*'nun eylemleri

²² Nilüfer Timisi ve Meltem Ağduk Gevrek, "1980'ler Türkiye'sinde Feminist Hareket: Ankara Çevresi," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2002, s. 14-15.

ile desteklenmiştir. Kadınlar bu eylemlerde “*ayaklarımın altındaki cenneti değil, ben dünyayı istiyorum*” diye haykırmışlardır.²³

Perşembe Grubu'nun önemli etkinliklerinden biri de “*Feminist Haftasonu*” adlı 11-12 Şubat 1989 tarihli toplantısıdır. Bu hareket, 80'ler Türkiye'sinin en önemli feminist toplantılarından biri olmuştur. Düzenlenen toplantıda ilk defa İstanbullu ve Ankaralı feministler, hücre tipine benzer küçük gruplarının dışına çıkıp, bir araya gelerek, ev toplantılarının haricinde yüzyüze tanışmışlar ve tartışmışlardır. Bir yıl içinde Perşembe Grubu, “*Kadın Dayanışma Grubu*”na dönüşmüş ve ilk ciddi etkinlikleri ise “*Ankara 8 Mart Kadın Şenliği*” olmuştur. Bu süreç, giderek diğer grupların ve kadın örgütlerinin doğmasına, tartışmaların toplantıların ve eylemlerin artmasına yol açmıştır.

Bunlar arasında şu eylemleri de sıralamak gerekir: 1983'te *Somut Dergisi*'nde yayımlanan “*Feminist Kadın*” sayfası, 1984'te İstanbul'da kurulan *Kadın Çevresi Kitap Kulübü*, 1986'da Türkiye'nin de onayladığı “*Kadınlara Yönelik Her Türü Ayrımcılığa Karşı Uluslararası Sözleşme*”nin uygulamaya konulmasını talep eden dilekçe kampanyası, dayatma-şiddeti meşrulaştıran yasanın protestosu, cinsel tacize karşı başlatılan kampanyalar, aile içi şiddete maruz kalan kadınlar için kurulan sığınma evleri, kadın eserleri kütüphanesi ile bir bilgi merkezi kurulması için yerel yönetimlerle yürütülen işbirliği çalışmaları, fahişeye tecavüzün ceza indirimi kapsamına alınmasının kınanması, boşanan eşler arasında mal paylaşımı, soyadı sorunu, patriarkal ilişkilerin sorgulanması ve çağdaş kadın kimliğinin yeniden oluşturulmaya çalışılması vb. gibi. Bunların kamuoyuna duyurulması amacıyla, bir kitap yayımlanmış ve ardından çeşitli dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. Yapılan eylemlerle ve başlatılan tartışmalarla, önce bazı çevrelerce dalga geçilse ve hatta feminizm *erkek düşmanlığı* ya da *kendini ispat çabası* olarak nitelendirilse bile, zaman içinde kadın hareketi, genel kamuoyunda meşruluğu ve saygınlığı giderek kabul gören bir hareket haline gelmiştir.

1980'lerin kadın hareketinin hatırı sayılır başarısı, öncelikle bazı konularda devlet desteğini yanlarında bulmalarını sağlayabilmiş olmalarında yatar. Öyle ki bugün, *8 Mart Dünya Kadınlar Günü* gibi uluslararası kutlama programlarında, örgütlü kadın hareketi temsilcileri ülkeyi temsil etmekte, uluslararası toplantı, panel ve kongrelere ülke adına katılmaktadırlar. Türkiye içinde ise bazı ulusal günlerde, panel-

²³ a.k., s.27.

ler, yürüyüşler ve tartışma toplantılarının gerçekleştirilmesinde, örgütlü kadın hareketi yönlendirici ve söz sahibi konuma gelmiştir. Üstelik Türkiye'nin ilk *Kadın Eserleri Kütüphanesi* ile *Bilgi Merkezi Vakfı*'nı kurmuşlardır. Aynı şekilde hala yasal hakların gündeme getirilmesinde ve siyasal karar verme süreçlerini etkileyecek kitlesel dirayetin gösterilmesinde, örgütlü kadın hareketi önemli rol oynamaktadır. Türkiye'de kadın hakları alanında devrim niteliği taşıyan aşağıdaki kararların ve yasaların çoğu, kadın hareketinin bu dönemdeki başarısının bir simgesidir:

1985'te nüfus planlaması konusunda değişiklikler yapılarak, 10 haftaya kadar olan gebeliklerde kürtaj hakkı tanındı. Aynı yıl CEDAW (Kadına Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi) sözleşmesi imzalandı.

1986'da ilk defa bir kadın bakan, hükümette yer aldı (Çalışma Bakanı İmren Aykut).

1987'de Devlet Planlama Teşkilatı bünyesinde, "Kadına Yönelik Politikaları Danışma Kurulu" kuruldu.

1988'de Çalışma Bakanlığı'nda bir "Kadın Birimi" kuruldu.

1989'da İstanbul Üniversitesi'nde Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezlerinin ilki kuruldu.²⁴

Osmanlı'nın son dönemlerinde görülen kadın hareketinin özelliği, erkeklerin ardında ve ayrılmış özel alanlarda, burjuva sınıfına mensup olan eğitilmiş kadınların, basılı yayım yolu ile seslerini yükseltmiş olmasıdır. Bu anlamda, topluma gönderilen mesajlar da aslında "bireysel söylem" niteliği taşımaktadır. Unat'a göre Türkiye'de, Batı'daki *suffragette*²⁵ hareketine benzer kolektif bir protesto hareketine rastlamamaktayız. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, topluma belli yönlerde doğru çözüm ve yaşam biçimleri önerme teşebbüsü de, kadınlardan çok devleti yönetenler tarafından gelmiştir.²⁶ Ancak Türk kamuoyu 1980'lerde başlayan, 1990'lı yıllarda ise yoğunluk kazanan evrensel "neo-feminizm" ile daha yakından tanışınca, bu alanda yeni kavramlarla birlikte, sayıları her geçen yıl artan kadın sivil toplum kuruluşlarına ve bunların örgütlediği bir kadın hareketine tanık olmuştur. Dahası, kadın hareketinin hiç de öyle, erkek düşmanlığı ya da kadınların kendini ispat çabası ile nite-

²⁴ *Türkiye'de Kadın*, KSSGM, Ankara, 1999

²⁵ Suffragette, Batı'da kadınların oy kullanma hakkı için gerçekleştirilen kadın hareketi.

²⁶ Nermin Abadan Unat, "Türkiye'de Kadın Hareketi Dün-Bugün", *Bilanço 1923-1998*, C.2, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s. 150.

lendirilemeyecek ve sınırlandırılmayacak toplumsal yanı bulunduğu görülmüştür. Kandiyoti'ye göre, "1980'lerden sonra yaşanan gelişmeler, Türkiye'de giderek daha karmaşık bir hale gelen toplumsal tabakalaşma sürecinin üretiminde, toplumsal cinsiyet kodlarının, tüketim tarzlarının ve kültürel tercihlerin etkilerini göstermiştir. Bu da, farklı yaşam seçeneklerinin ve kültürel yönelimlerin ortaya koyduğu, işaretlerin, anlamların topografyasıyla örülmüş derinlerden gelen hareketleri su yüzüne çıkarmıştır."²⁷

1980'lerde Türkiye'de yaşanan kadın hareketi, Batı'nın ikinci dalga feminist hareketinin söylem ve eylem biçiminden önemli ölçüde etkilenecek olmakla beraber, 1989 yılında Ankara'da yapılan *1. Feminist Hafta Sonu'nun* sonuç bildirgesinde açıkça ifade edildiği gibi, tamamen Türkiye'ye özgü bir yaklaşımı da yansıtır. Bu nedenle Türkiye'deki kadın hareketi, yalnızca evrensel veya ulusal ya da etnik özellik taşımayıp, aynı zamanda bireysel, etnik, ulusal, bölgesel, dinsel, uluslararası ve uluslarüstü bir arkaplana bağlılığını koparmadan verilen, çok yönlü bir özgürlük-hak mücadelesidir. Bu hareket içinde yer alan en bireysel tutumda bile, etnik-ulusal ya da evrensel bir unsur örtük biçimde de olsa, kendini hissettirebilmektedir. 1980'ler, kadının olduğu kadar gerçekte bütün toplumun imar edilme atılımı olarak önem taşımaktadır. Kadınlar, bu genel "imar süreci"nde öne çıkabilme fırsatını başarıyla yakalayabilmişlerdir. Kadınlar bu dönemde, kendi meselelerini daha geniş platformlarda tartışma, yandaş kazanma ve kadın politikasının temellerini atma çabası içine girmişlerdir. Kardam ve Ecevit'e göre de 1980'li yıllar, önceki yıllardan gözle görülür bir şekilde farklıdır. Bu farkı yaratan başlıca neden, "kadın sorununun tartışıldığı kadın gruplarının hem ideolojik duruşları, hem çalışma alanları hem de örgütlenme biçimleri itibariyle, önceki yıllarla kıyaslanamayacak kadar çeşitlilik kazanmasıdır."²⁸

1980'li yılların "mor" renkle simgelenen (*Mor Çatı- Mor İğne*) kitlesel eylem ve protesto ağırlıklı kadın hareketi, 1990'lı yıllarda daha örgütlü bir görünüm kazanmıştır. Bu örgütlülük durumu, hem kadın hareketini daha güçlendirirken hem de paradoksal olarak daha sorunlu bir konumun içine çekmiştir. Örgütlü aşamada karşılaşılan sorunun

²⁷ Deniz Kandiyoti, "Parçaları Yorumlamak", *Kültür Fragmanları*, (Çev. Zeynep Yelçe), Metis, İstanbul, s.23.

²⁸ Filiz Kardem ve Yıldız Ecevit, "1990'ların Sonunda Bir Kadın İletişim Kuruluşu: Uçan Süpürge", *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2002, s. 90.

temel kaynağı, örgütlenmenin kendinin başlı başına bir sorun oluşudur; örneğin bir örgüt çerçevesi (örneğin dernek tüzüğü) içinde çalışmanın kısıtlayıcı ve desteklenmeye açık olması sorun oluşturmuştur. Buna bir de “insanın doğasından yansıyan yıkıcı rekâbet, yıkıcı hırs, aşırı bireycilik vb. gibi istenmeyen durumların eklenmesi, 1990’ların örgütlü mücadelesinin zorluklarını ortaya koymaktadır. Biraz Marxçı bir okuma ile 1980’lerde “kendiliğinden” bir kadın hareketi gerçekleşirken, 1990’larda daha “kendisi için” bir kadın hareketi öne çıkmıştır.

1990’larda iz bırakan iki büyük olaydan kısa da olsa söz etmek gerekir. Bunlardan birincisi Türkiye Kadın Hareketi’nin Birleşmiş Milletler aracılığı ile dışa açılmasıdır; diğeri ise Devlet Bakanlığı’na bağlı olarak “Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü”nün kurulmasıdır. Gerçi böyle bir Genel Müdürlüğün kurulması hem Devletin konuya duyarlılığını göstermesi bakımından anlamlı bulunmuş, hem de kadın hareketi içinde hareketin bağımsızlığını savunanlarla, devletle işbirliğine girmek isteyenler arasında görüş ayrılığına yol açmıştır.²⁹ Yaşanan bütün zorluk ve olumsuzluklara karşın, örgütlü aşama çok ciddi gelişmelerin doğmasına ve başarılmasına yol açmıştır. 1990’lı yıllara genel olarak baktığımızda, kadın hareketi tarihinde, somut olarak ulaşılan yüksek bir başarı tablosu ile karşılaşırız (1990’lardaki kadın hareketinin başarısı hakkında bkz: EK 1).

SONUÇ

1980’ler ve 1990’larda elde edilen sonuçlar, kadın hareketinde son 25 yılda katedilen mesafeyi anlama olanağı sunmaktadır. Zamansal olarak düşünüldüğünde, Türkiye’deki kadın hareketinde 1980’lerden 2000’li yılların sonlarına doğru geliş, bir “lineer ilerleyiş”tir. Ancak uzamsal olarak bakıldığında, ilerleyen kortej hala ağır ve dermansız yol almaktadır, hala toplumla tam buluşamamış bir hareket söz konusudur. Kuşkusuz “yerli bir feminizme doğru” çok şey yapılmak istenmiştir, pek çok şey de başarılmıştır. Buna karşın onca yürek ve eylem, 2000’leri özgürleştirememiştir.

Son on yıldır ise kadın hareketi, “başörtüsü hareketi” ile iç içe ve güç kaybetmiş haldedir. Özellikle kadınların siyasal temsili konusunda, kadın milletvekillerinin sayıca artışına rağmen, kayda değer yeterince bir başarı sağlanamamıştır. Hükümetteki tek kadın bakan, kadın ve aileden sorumlu bakandır. Namus, bekaret ve çok eşlilik sorunları hal-

²⁹ a.k., s.91.

ledilememiş ve ne yazık ki, özellikle ülkenin Güney Doğusundaki “töre cinayetleri” durdurulamamıştır. “Kadın bedeninin namus simgesinden seks aracına, ucuz işgücünden çocuk üretimi makinesine benzer kullanımı”, ülkedeki erkek egemen anlayışı yansıtmaktadır. Türkiye’nin çok yüzlü bir toplum olması gibi, kadın gerçeğinin de birden çok yüzü bulunmaktadır. Doğu’su ve Batı’sı ile çok farklılaşan aile, eğitim, iş ve çalışma koşulları söz konusudur. Üstelik ülkede, tüm insanlar için olduğu gibi, kadınlar için de yaşamın boyutları hızla değişebilmektedir. Değişen sosyal, ekonomik ve kültürel etmenlere karşın, değişmeyen bir “kadın gerçeği” ise hala bulunmaktadır.”³⁰

Dünyadan aykırı bir ses olarak feminist bilimci Dona Haraway, “*cyber-feminizm*” adını verdiği bir kavramı öne sürmüştür. Haraway, günümüzde artık bir “*cyber-kimlik*” kavramının belirlediğini, bunun da erkek/kadın ayrımı yerine “*cyber-özne*” olan insan bedenlerini nitelendirdiğini söylemektedir. Haraway’a göre bizler, asıl olarak uzayda var olan cyborglarız; öyleyse, yapılması gereken yeni kimlikleri olabildiğince canlandırabilecek olan “*cyber*” olmaktır, asla erkek ya da kadın olmak değil. Haraway, “*A Manifesto for Cyborgs*” (Cyborglar İçin Bir Manifesto) adlı yazısında, erkekler tarafından biçimlendirilen dünyamızın labirentlerinden kurtulmanın yolunu, erkek ya da kadın kimliğinden kurtulmaya bağlıyor. Tıpkı Marx’ın, “*Yahudilerin kurtuluşunu, insanlığın kurtuluşuna*” bağlaması gibi.³¹

Böylece Haraway de, Marx’ın görüşüne benzer biçimde, “ayrımın” çizgileri üzerinden gidiyor ve kendince, yeni bir “Kurtarıcı Özne” kimliği belirlemeye çalışıyor. 20. yüzyılın başlarında Madeleine Pelletier ise, “*kadınlar kendi deneyimleriyle kadın olarak kalmaya devam ettikleri sürece, feminizm beyhude bir sözcükten başka şey olmayacaktır*” diyordu.³² Gerçekten de kadınlar, özgürleşmelerine giden yolda erkek deneyimleri ve erkek alanı üzerinden söylem geliştirmeye özen göstermişlerdir. Bunlardan biri, kaynağı Marx-Engels metinlerine dayanan “*proleteryanın genel kurtuluşunun, kadının kurtuluşunu sağlayacağı*” savı; diğeri ise liberal iktisadi gelişmenin kadın sorununu halledeceği görüşüdür.

³⁰ Dilek Cindoğdu, “Namus, Nikâh, Bekâret: 1990’lar Türkiye’sinde Cinselliğe İlişkin Paradokslar,” *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek*, TODAİE, Ankara, 1998 ve Meryem Koray, *Türkiye’de Kadınlar*, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İstanbul, 1995, s. 25.

³¹ Karl Marx, *Yahudi Sorunu*, (Çev. Niyazi Berkes), Sol, Ankara, 1997.

³² Sarcey vd., *a.g.k.*, s. 87.

Bu türden bütün eril, hatta insancıl yaklaşımlar ve önermeler, Marx'ınki de dahil, genelde ütopyacı kalmıştır. Kendi özgün konumundaki çağdaş kadın meselesi her zaman “*ayrı, ama erkeğe eşit olma*” meselesinde düğümlenmektedir. Bu da toplumsal bir varlık olarak erkeğin ve kadının yeniden yaratılmasını, yani toplumsal imgelemin tekrar kurgulanmasını gerektirmektedir. Bu nedenle feminizm de, esas olarak “hümanizm” ve “yeniden üretim” sorunu biçiminde belirmektedir. Kadın sorunsalı, birbirine geçmiş alt katmanlardan beslenmekte, mücadele biçimini belirlemekte ve mücadele alanlarını kendisi oluşturmaktadır. Alt katmanlardan gelerek birbirini besleyen sorunlar, gittikçe devlete ve piyasa düzenine eklenerek Hobbes'un Leviathan'ına dönüşen bir görünüm almıştır.

Eğitilmiş kadınların siyasi yaşama daha büyük ölçüde katılımı, kadınların “kurucu” kimliklerinin kurulu düzen içinde teslim edilmesi, böylece “vesayet altında” muamele görmekten kurtarılması; mesleki ve ekonomik güç haline gelmelerinin önünün açılması; eril şiddetle mücadelenin daha ciddi ele alınması, tıpkı hırsızlık, alkolizm ya da madde bağımlılığı gibi, kadınlara karşı kötü muamelenin, cinsel taciz ve tecavüzün de hem adli hem de psikolojik boyutta üstüne gidilmesi; çocuk doğurma konusunda kadının kendi talebinin önem kazanması ve doğan çocuğun bakımında yükün baba ile paylaşılması; eşit iş ve eşit ücret olanağının sağlanması; her tür iktidarın, Foucault'cu söylemle “en örtük, en kapalı iktidarın” bile, kadın-erkek ortak paylaşılması, karar verme süreçlerinde kadınların görece eşit ağırlıkta yer alması vb. daha pek çok sorun, sorun katmanları halinde, kadın hareketine yön vermektedir. Erkek rejimi düzeninin tam karşısında yer alan “özgürleşim” (*emancipation*) olgunluğuna gelebilmiş kadın ve erkeklerin ortak duyularını, ortak eylemlerini ile somut bir çerçeveye oturtmaya çabaladıkları görülmektedir.

Gittikçe daha fazla taraftar kazanan bu çaba, Türkiye feministleri tarafından da takip edilmektedir. 1980'lerde yaşanan Türk feminizminin atağa kalkışı, iç ve dış koşulların yarattığı fırsatı yakalayabilecek, “olgun bir feminist” duyarlılığın varlığını açıkça kanıtlamıştır. Artık Türkiye'de, zaman zaman coşkusu ve hızı değişken bile olsa, görmezden gelinemez bir “feminist hareket” dalgası vardır. Bu dalga, toplumsal değişimin ana damarlarından birini oluşturmaktadır. Evet gerçekten 1980'lerdeki kadın hareketi, uzun sessizlik döneminden sonra ciddi bir çıkış olarak belirmiş ve hem sivil toplum hem de politik toplum içinde

görece destek bulmuştur. Ancak 1990'ların ikinci yarısından itibaren tüm dünyada, sivil toplumun burjuva kanadının, yani sermaye sınıfının “yönetişim” adı altında, devlete eklemleme sürecine girdiği görülmektedir. Hardt ve Negri, bu durumu “sivil toplumun nüfuzunu kaybederek sönmülmeye yüz tutması” olarak açıklıyor.³³

Sivil toplum, bir bakıma görece sönmülenirken onun yerini bu kez “alternatif toplumsal hareketler” almaya başlamıştır. Türkiye feminizmi de bu süreçten kaçınmamış ve örgütlü feminizm hareketi, 80'lerdeki coşkusunu yitirirken; bu sefer de dünya ile entegre olmaya başlayan, yeni bir “alternatif/karşı hareket” süreci öne çıkmıştır. Kuşkusuz bunun asıl tetikleyicisi ve hatta oluşturucusu “küreselleşme karşıtlığı” içindeki olanaklardır.

Serpil Sancar'a göre, “yeni bir tür sivil muhalif örgütlenme” örneği gelişmektedir ve bunun tipik biçimi de “Sosyal Forum” örgütlenmesidir: “Sosyal Forum tipi örgütlenme anlayışının yoktan var edilmediğini, tersine son 20-30 yılın değişik tür muhalif hareketlerinin deneyimlerinden çıktığını biliyoruz. Bunların içinde feminist örgütlenme deneyimlerini, formel/merkezi örgütlenme içinde hiçbir zaman yer bulamamış, en kenarda ve aşağıda yaşayanların oluşturduğu taban hareketlerini (grassroots movements), örneğin Hindistan'daki deneyimleri, Latin Amerika'nın köylü ve yerli hareketlerinin deneyimlerini özellikle belirtmek gerekir.”³⁴ Türkiye toplumunun, daha fazla yer alması gerektiği alternatif-küresel Sosyal Forum örgütlenmelerinin, “yeni bir sivil muhalif hareket” biçimi olarak güçleneceğine, güven duyulması gerekir. Bir toplumsal olgu olarak ülkemiz feminizminin, ikibinlerde, bölgesel/küresel hareketlerle güç ve ivme kazanacağını düşünmek belki yetersiz, ama bütünüyle ümitsiz olmayan bir çıkış yolu gibi görünüyor.

Konuyu uzatmaktan kaçınarak, toparlayacak olursak, son olarak belki şunları söyleyebiliriz: 1980'lerdeki kadın hareketi, toplumda “anne-aba” olarak yüceltilen, ama somut olarak “ne adı, ne sanı olan” anne-bacı-eş kimliğindeki kadının “özgür birey” olarak algılanmasını kısmen sağlamıştır. 1990'lardaki kadın hareketi, kadına “adını” (soyadını) teslim etmiştir. 2000'leri yaşayan kadınlarsa, bugün “adı var sanı yok” haldedirler. Kadınların karar verme süreçlerine, yani iktidara –her

³³ Michael Hardt ve Antonio Negri, *Dionysos'un Emeği-Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi*, (Çev. Ertuğrul Başer), İletişim, İstanbul, 2003, s. 309-444.

³⁴ Serpil Sancar, “Avrupa Sosyal Forumu'nun Ardından: Özgürleştirici Küreselleşme Olabilir mi?,” *Birikim*, S. 177, 2004, s. 94.

tür san (unvan) ve servete- görece ortak olmaları, hala kazanılması gereken bir mücadele alanı ve ütöplastik bir beklentidir. Ancak Kadın Hareketi, giderek bir kadın meselesi olmaktan çıkmakta ve toplumsallaşmaktadır, artık kadın hakları, cinsiyetin sınırlarının çözüldüğü toplumsal bir soruna dönüşmektedir.

EK 1: 1990'LARDAKİ KADIN HAREKETİ KRONOLOJİSİ

1990 yılında,

1. İstanbul Üniversitesi'nde ilk defa Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans Programı başlatılmıştır.
2. "Bedenimiz bizimidir" kampanyası düzenlenmiştir.
3. Kadının çalışmasını kocanın iznine bağlayan yasa maddesi, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.
4. Tecavüz mağdurunun hayat kadını olması halinde, cezanın indirilmesini öngören kanun hükmü yürürlükten kaldırılmıştır.
5. Mor Çatı Kadın Sığınağı, bir vakıfa dönüştürülmüştür.
6. Büyükşehir Belediyelerinde "Kadın Büroları" kurulmaya başlanmıştır.
7. Kalkınma plan ve programlarında, kadın konusu özerk bir sektör haline getirilmiştir.
8. Nisan ayında, 422 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı kurulmuştur, Ekim ayında ise Genel Müdürlüğe dönüştürülmüştür.

1991 yılında,

1. Kadın Dayanışma Vakfı kurulmuştur.
2. "Bekâret kontrolüne hayır" kampanyası başlatılmıştır.

1992 yılında, BM ve KSSGM desteği ile "*Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma*" Projesi başlatılmıştır.

1993 yılında,

1. Kadın Dayanışma Vakfı, Türkiye'nin ilk bağımsız Kadın Sığınma Evi'ni açmıştır.
2. Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi açılmıştır.
3. Girişimciliği özendirmek için adına özel düşük faizli kredi uygulaması başlatılmıştır.
4. Tüm işçi ve memur sendikalarında kadın büroları kurulmuştur.
5. Devlet İstatistik Enstitüsü'nde Toplumsal Yapı ve Kadın İstatistikleri Şubesi kurulmuştur.

1994 yılında,

1. İlk kadın Başbakan göreve gelmiştir; ancak profesyonel kadın kimliği yerine, geleneksel "ana ve baci" kimliğini öne çıkarmış, kadın hareketine önemli bir katkı sağlayamamıştır.

2. KSSGM bünyesinde, şiddete karşı korunmaya yardımcı olacak, Bilgi Başvuru Bankası (3 B) kurulmuştur.
3. Türkiye, Kahire’de yapılan BM Nüfus ve Kalkınma Konferansı’na katılmıştır.

1995 yılında,

1. Türkiye, Pekin Deklarasyonu’na imza atmıştır.
2. 1935’ten beri Parlamentoda görülen düzenli kadın üye düşüşüne karşın, ilk defa küçük bir artış yaşanmıştır.
3. Türkiye, Dünya Sosyal Kalkınma Zirvesi’ne katılarak insan refahına önceliğin verilmesinin altını çizen Deklarasyon ve Eylem Programına imza atmıştır.
4. IV. Dünya Kadın Konferansı’na katılarak, taahhütler çekincesiz olarak imzalanmış ve bu çerçevede çalışmalar başlatılmıştır.
5. Mor Çatı Kadın Sığınma Vakfı, bir Kadın Dayanışma Merkezi ve Kadın Sığınağı açmıştır.

1996 yılında,

1. Kadın hareketinde “projelendirme” dönemi başlatılmıştır.
2. Kadın çalışmaları alanında ilk Yüksek Lisans diploması verilmiştir.
3. Erkek zinası suç olmaktan çıkarılmıştır.
4. Antalya Kadın Platformu oluşturulmuştur.
5. “Kadın usta” yetiştirme projesi düzenlenmiştir.

1997 yılında,

1. Zorunlu eğitim 5 yıldan 8 yıla çıkarılmıştır.³⁵
2. Kadınlar kendi soyadlarını da kullanma hakkını elde etmişlerdir.
3. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’nda “Kırsal Kalkınmada Kadın Daire Başkanlığı” kurulmuştur.
4. 12 ilin valiliği bünyesinde “Kadının Statüsü Birimleri” kurulmuştur.
5. “Uçan Süpürge” Kadın Filmleri, Ankara’da uluslararası bir etki bırakmıştır.
6. KA-DER (Kadın Adayları Eğitim ve Destekleme Derneği) kurulmuştur.

1998 yılında,

1. Kadın zinası suç olmaktan çıkarılmıştır.
2. “Ailenin Korunmasına Dair Kanun” ile aile içi şiddete uğrayan kişilerin korunmasına yönelik tedbirler yeniden düzenlenmiştir.
3. Gelir vergisinde aile reisinin beyanname vermesi esasının kaldırılması ile kadınlar kocalarından ayrı olarak beyanname verme hakkına kavuşmuşlardır.
4. Şiddeti önlemek amacıyla, verilecek cezayı düzenleyen “Ailenin Korunmasına Dair Kanun” çıkarılmıştır.

---

³⁵ Bu konuda EK 2’ye bakınız.

5. TBMM’de kadınların durumunu inceleyen bir Araştırma Komisyonu kurulmuştur.
6. Ankara Belediyesi’nde, Prof. Dr. Serpil Sancar’ın yöneticiliğini yaptığı ve daha çok simgesel anlamı büyük olan “Kadınlar Artık Konuşuyor” etkinliği düzenlenmiştir.

1999 yılında,

1. Ev işçisi kadınların örgütlenmesi projesi tasarlanmış ve uluslar arası destek bulmuştur; özellikle deprem bölgesindeki kadınların evde fason üretim yapmaları teşvik edilmiştir.

2000’li yılların başındaki en önemli kazanım ise kadınlar için, evlendikten sonra edinilen malların ortak paylaşımına ilişkin kanunun kabul edilmesidir.

EK 2: TABLOLAR: 1980-1990 İSTATİSTİKLERİ

Tablo 1: Okuma-Yazma Oranı

SAYIM YILI	OKUMA-YAZMA BİLEN NÜFUS ORANI		Okuma-yazma bilen nüfus içinde kadın oranı
	KADIN	ERKEK	
1935	9.8	23.4	23.4
1945	16.8	43.7	27.9
1955	25.6	55.9	30.8
1965	32.8	64.1	33.1
1975	50.5	76.2	38.5
1985	68.7	86.5	43.5
1990	72.0	88.8	44.2

Tablo 2: Eğitim Durumuna Göre Kurumsal Olmayan Sivil Nüfus, TÜRKİYE, 1980

	Kadın (%)	Erkek (%)	Toplam (%)
Okuryazar Olmayanlar	22.4	5.9	14.2
Okuryazar Mezun Değil	4.7	5.0	4.9
İlkokul	51.1	53.2	52.2
Ortaokul	8.7	14.4	11.5
Orta Dengi Meslek	0.3	0.5	0.4
Lise	7.8	11.5	9.6
Lise Dengi Meslek	2.1	4.1	3.1
Yüksekokul veya Fakülte	2.8	5.5	4.1
Toplam	100.0	100.0	100.0

Kaynak: Hane Halkı İşgücü Sonuçları (DİE), Nisan 1998

Tablo 3: Cinsiyete Göre Okullaşma Oranları, Türkiye

		Kadın	Erkek
İlkokul	1985-1986	86	91.6
	1990-1991	86.1	91.8
	1996-1997	88.3	93.1
Ortaokul ve Dengi	1985-1986	41.1	3
	1990-1991	47.7	71.0
	1996-1997	53.9	74.0
Lise ve Dengi	1985-1986	21.4	38.8
	1990-1991	28.8	45.1
	1996-1997	42.2	59
Yüksekokul veya Fakülte	1985-1986	-	-
	1990-1991	8.4	16.1
	1996-1997	15.5123.1	

Kaynak: Yıllık Örgün Eğitim Serileri (DİE)

KAYNAKÇA

I. Feminist Haftasonu (11-12 Şubat 1989), Perşembe Grubu.

Aktan, Coşkun Can (ed.), *Moderniteden Postmoderniteye Değişim*, Çizgi, Konya, 2003.

Alkan, Ayten, "Toplumsal Cinsiyet ve Kent Planlaması," *Ankara Üni., SBF Dergisi*, S. 54 (4), 1999, s. 1-29.

Barrett, Michél, *Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı*, (Çev. Süer Şen), Pencere, İstanbul, 1995.

Berksoy, Taner, "Son On Yılda Ekonomik Gelişme, Kültür ve Sanat," *Varlık Dergisi-Türkiye Dosyası 1980-1990*, S. 993, 1990, s. 8-12.

Bora, Aksu ve Günal, Asena, "Önsöz," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2002, s.7-11.

Bora, Aksu ve Günal, Asena (der.), *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2002.

Boratav, Korkut, "Yabancı Sermaye Girişlerinin Ayrıştırılması ve Sıcak Para," *İktisat Üzerine Yazılar-II*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 17-30.

Cindoğlu, Dilek, "Namus, Nikâh, Bekâret: 1990'lar Türkiye'sinde Cinselliğe İlişkin Paradokslar," *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek*, TODAİE, Ankara, 1998, s.165-69. *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Kadının Durumu*, KSSGM, Ankara, 1998.

Çaha, Ömer, *Sivil Kadın*, Vadi, Ankara, 1996.

Çakır, Ruşen, *Direniş ve İtaat*, Metis, İstanbul, 2000.

Davis, Nira Yuval, *Cinsiyet ve Millet*, (Çev. Ayşin Bektas), İletişim İstanbul, 2003.

Doğruel, A. Suut ve Doğruel, Fatma, "Türkiye'de Büyüme ve Makroekonomik İstikrar," *İktisat Üzerine Yazılar-II*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 401-28.

Göle, Nilüfer (1992), "80 Sonrası Politik Kültür," *Türkiye Günlüğü*, S. 21, 1992, s. 49-54.

Hardt, Michael ve Negri, Antonio, *Dionysos'un Emeği-Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi*, (Çev. Ertuğrul Başer), İletişim, İstanbul, 2003.

- İlyasoğlu, Aynur, *Örtülü Kimlik*, Metis, İstanbul, 2000.
- İlyasoğlu, Aynur, "Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılarına Kadın Çalışmaları Açısından Bir Bakış," *Yerli Bir Feminizme Doğru*, Sel, İstanbul, 2001, s. 15-37.
- İlyasoğlu, Aynur ve Akgökçe, Necla (haz.), *Yerli Bir Feminizme Doğru*, Sel, İstanbul, 2001.
- Karagöz, Betül, "Yeni Dünya Düzeni'nde Kültür Olgusu: Ulusal-Uluslararası-Ulusötesi Kültür ve Güç İlişkileri," (Yayımlanmamış) *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kültür ve Sanat Bilimleri, 2003.
- Karagöz, Betül, "Kültürel Çalışmalar Okulu ve Neo- Muhafazakârlık" (Yayımlanmamış) *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi, 2003.
- Kardam, Filiz ve Ecevit, Yıldız, "1990'ların Sonunda Bir Kadın İletişim Kuruluşu: Uçan Süpürge," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2002, s. 87-108.
- Kandiyoti, Deniz, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, (Çev. Aksu Bora vd.), Metis, İstanbul, 1997.
- Kandiyoti, Deniz, "Parçaları Yorumlamak," *Kültür Fragmanları*, (Çev. Zeynep Yelçe), Metis, İstanbul, s.15-33.
- Koray, Meryem, *Türkiye'de Kadınlar*, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İstanbul, 1995.
- Kuruç, Bilsay, Ücretler ve Kârlar Üzerine," *İktisat Üzerine Yazılar-I*, İletişim, İstanbul, 2003, s.31-68.
- Marx, Karl, *Yahudi Sorunu*, (Çev. Niyazi Berkes), Sol, Ankara, 1997.
- Öngen, Tülin, "Yeni Liberal Dönüşüm Projesi ve Türkiye Deneyimi," *İktisat Üzerine Yazılar-I*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 161-89.
- Özyürek, Esra, "Mecliste Başörtüsü Dügümü," *Vatan, Millet, Kadınlar*, İletişim, İstanbul, 2000, s. 339-57.
- Sancar, Serpil, "Siyasal Alanda Cinsiyetçilik ve Kadınların Söylemsel Kuşatılmışlığı," *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek*, TODAİE, Ankara, 1998, s.531-42.
- Sancar, Serpil, "Avrupa Sosyal Forumu'nun Ardından: Özgürleştirici Küreselleşme Olabilir mi?," *Birikim*, S. 177, 2004, s. 92-8.
- Sarcey, Michéle Riot, Bouchet, Thomas ve Picon, Antonie, *Ütopiyalar Sözlüğü*, (Çev.Turhan Ilgaz), Sel, İstanbul, 2003, Feminizm maddesi.
- Savran, Gülnur Acar, "Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru," *Praksis*, S. 8, 2002, s. 255-306.
- Tekeli, Şirin, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Kurtuluş Hareketinin Gelişmesi," *Birikim*, S. 3, 1989, s. 34-41.
- Tekeli, Şirin, "1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar," *Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İstanbul, İletişim, 1995, s.15-50.
- Tekeli, Şirin, "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.
- Timisi, Nilüfer ve Gevrek, Meltem Ağduk, "1980'ler Türkiye'sinde Feminist Hareket: Ankara Çevresi," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2002, s. 13-39.
- Türkiye'de Kadın*, KSSGM, Ankara, 1999.
- Unat, Nermin Abadan, "Söylemden Protestoya: Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 323-36.
- Unat, Nermin Abadan, "Türkiye'de Kadın Hareketi Dün-Bugün," *Bilanço 1923-1998*, C.2, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s. 247-54.
- Yaraman, Ayşegül, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*, Bağlam, İstanbul, 1999.